

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ПАМ'ЯТКИ

*Сергій Зозуля (Ніжин)
Олександр Морозов (Ніжин)*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПАМ'ЯТКОЄМНОГО СЕРЕДОВИЩА НІЖИНА АБО НАСКІЛЬКИ ЩЕ ВИСТАЧИТЬ ПАМ'ЯТОК У НІЖИНІ (до складання історико-архітектурного опорного плану)

То be or not to be... Ця безсмертна гамлетівська дилема сьогодні актуальна як ніколи. Географія будівельного буму зі столиці за відцентровим принципом поволі, але вперто охоплює територію всієї України. Те, що раніше стояло «саме собою», вкрите архаїчною пилюкою і до чого «руки не доходили» ні в органів місцевої влади, а тим більше – центральної, ні в громадських організацій, несподівано стало наріжним каменем між потребою збереження об'єктів історико-культурної спадщини в Україні та не менш нагальною потребою технологічного й естетичного оновлення оточуючого середовища. На жаль, в Україні сучасні технології йдуть набагато попереду сучасної естетики. Результат: бездумне знищення старовини вцент (де це законодавство не заперечує) або спотворення як зовнішнього вигляду, так і навколишнього оточення (там, де законодавство хоч декларативно, але все ж намагається спонукати до пам'яткоохоронних заходів); руйнування цілих історико-культурних масивів, нищення самого духу, відчуття старовини.

Місто Ніжин багате на пам'ятки минулого. Тут є повний їх спектр: від археологічних до ландшафтних і некрополістичних, тільки пам'яток архітектури на момент проголошення незалежності України на державному обліку перебувало

Благовістський чоловічий монастир на початку ХХ ст. Аліверуч корпус келій та дзвіниця (зруйнована в 1930-х роках), у центрі – Благовістський собор

чотирнадцять, і дві третини з них – XVIII ст. і раніші [1]. Згідно створеного авторським колективом Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування під керівництвом архітектора В.В.Сопілки єдиного плану регенерації історичного центру Ніжина, у місті було виявлено 14 кілометрів історичних вулиць, близько 2000 будинків знаходиться в історичній частині Ніжина. Близько сімдесяти пам'яток було запропоновано взяти на облік і включити до національного та місцевого охоронних реєстрів [2]. Проте, зважаючи на результати досліджень останнього десятиріччя, кількість об'єктів історико-культурної спадщини в Ніжині, що потребують державної охорони, на сьогодні об'єктивно майже вдвічі більша [3].

Місто Ніжин по праву можна вважати одним із найцікавіших в історичному та містобудівельному плані в Лівобережній Україні. Засноване за часів Великого Київського князя Володимира Святославича (кінець X – початок XI ст.) на болотистих берегах річки Остер, місто вже в ті далекі часи відіграло важливу роль в економічному та суспільно-політичному житті Києво-Руської держави. Про це свідчать знайдені археологами залишки двох давніх городищ (X–XIII та XII–XIII ст.) з обширними посадами та розвинутою сільською околицею, а також найбільшого скарбу давньоруських срібників часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого (перша чверть XI ст.) [4]. Щодо походження назви, то до сьогодні одностайності серед дослідників немає: початки родоvodu сучасного Ніжина вбачають в літописних Уненежі (1147 р.) та Ніжатині (1078 р.); щоправда дещо переконливішим здається остання гіпотеза [5].

Містобудівний розвиток Ніжина був нерівномірним, чергуючи періоди піднесення з відвертим занепадом (рутенизацією) міського життя та згасанням будівельної активності. Перший період – княжий або давньоруський – був припинений монгольським руйнуванням 1239-1240 років. Місцеві жителі, за археологічними даними, були змушені залишити своє місто і відійти під захист непрохідних Остерських боліт [6]. Враховуючи, що і культова, і цивільна (житлова й фортифікаційна) забудова тогочасного града була дерев'яною, а головною «зброєю масового знищення» – вогонь, то пам'яток цієї доби в Ніжині годі шукати; всі сподівання покладаються на майбутні археологічні дослідження.

У документах XIV ст. місто Ніжин (уже під близькою до сучасної транскрипції назви – «Нежинское городище», а з 1366 або 1381 – вперше документально засвідчено сучасна назва міста) фігурує як оборонний форпост у складі Остерського повіту Київського князівства, що означає початок наступного містобудівного етапу – литовсько-польського.

Справжній будівельний «бум» у місті почався з 20-х років XVII ст. після входження Чернігово-Сіверських земель до складу Речі Посполитої. Цим мотивовані заходи щодо зміцнення кордонів

Найвища споруда довоєнного Ніжина – дзвіниця грецьких христів. Зруйнована в 1937 р.

новоприєднаних територій, зокрема – побудови фортифікаційних споруд у Ніжині: дерев'яного замку («цитаделі»), гідротехнічних споруд (ровів), насипних ґрунтових валів [7]. Зважаючи, що основним «населенням» Замку був польський військовий гарнізон, цілком логічним буде твердження, що композиційною домінантою цитаделі мала бути культова споруда – костюл, ймовірно дерев'яний [8].

Потужним містобудівним стимулом для Ніжина стало надання йому в 1625 р. королівською владою Магдебурзького права – адміністративного й економічного самоврядування, що надалі визначило розвиток Ніжина як власне міста (urb), стимулюючи розвиток ремесла та торгівлі; сприявши демографічному зростанню (як за рахунок переселенців, так і природного приросту населення), а відтак – і будівничій активності в місті. З цього часу урбанізаційні процеси в Ніжині набувають регулярного та систематичного характеру.

Миколайський собор – перлина архітектури українського бароко

На польський (перша половина XVII ст.) і наступний козацький (середина XVII – друга половина XVIII ст.) періоди історії міста припадає формування основних принципів містоутворення Ніжина (фортифікаційне і адміністративне ядро, елітні квартали навколо нього та ремісничі посади й аграрні передмістя, розміщені за радіально-концентричним принципом); викристалізувалися три основні частини історичної частини сучасного міста: Замок, Старе Місто (або Горб) та Нове Місто. Визначається типологія об'єктів забудови наступних кількох сторіч (яка частково простежується і нині): фортифікаційні споруди (стіни, вежі, рови, каземати, порохові погребі тощо), споруди громадського призначення (міська ратуша, торговельні ряди, купецькі заїжджі двори, комори, фільварки, культові споруди, бані, млини, мости та гаті через річки та «грязеві місця»).

Упродовж зазначеного часу формується найдавніша історична топоніміка міста. Закріпилися назви передмість і посадів: Ковалівка, Магерки, Вороб'ївка, Євлашівка, Овдіївка, Бабичівка, Лихокутівка, Біляківка, Мигалівка, Обжаровщина. Остаточо визначилася радіально-променева вулична система, що відповідало торгово-транзитному статусу міста; домінантою цієї системи стали чотири радіально розгалужені від ядра міста шляхи (дороги) із закріпленням їх назв за напрямками: Московська, Чернігівська, Київська, Роменська [9]. Okремо варто відзначити формування топографії, пов'язаної з торговельною діяльністю: своєрідний буфер між елітною забудовою і Заком у вигляді центрального торгового майдану, торгових площ на території деяких передмість та кількох ярмаркових майданів. Останнє пов'язане з посиленням транзитно-торгового значення Ніжина починаючи з другої половини XVII ст. та заснуванням кількох щорічних регулярних ярмарків.

Події Національної революції середини XVII ст. спричинили чисельні руйнування як цивільної, так і культової забудови міста; в першу чергу – об'єктів, що

пов'язувалися з польським пануванням, можливо – на тлі чисельних погромів – також єврейських будівель [10]. Проте, криза політична (доба Руїни) і прояви старшинського сепаратизму позитивно вплинули на розвиток регіональної економіки, що в свою чергу дещо стимулювало урбаністичний розвиток; а подальша стабілізація політичного життя наприкінці XVII ст. дала новий поштовх містобудівничій активності. Набуття містом полкового статусу 1648 р. перетворило Ніжин на важливий адміністративний центр підгетьманської України. Це додало ще більшої ваги транзитній торгівлі, стимулювало розвиток ремесла; з цього часу в Ніжині з'являються греки, вплив яких протягом наступних двохсот років корінним чином змінив менталітет місцевих жителів.

Наслідком зазначених процесів, що сприяли зосередженню в місті значних коштів стає цегляне будівництво, яке набуває свого розквіту в другій половині XVII – XVIII ст. Ніжин вступив у добу українського бароко.

На центральному торговому майдані будується на кошти ніжинських полковників братів Івана та Василя Золотаренків козацький полковий Миколаївський собор (1655-1658) [11], який згодом став домінонтою не тільки найбільшої частини призамкового торжища (давши, відтак, цій частині торгового майдану нову назву – Соборна площа), але згодом і всього міста. Зусиллями митрополита Стефана Яворського та при фінансовій участі гетьмана Івана Мазепи було зведено центральну будівлю Благовіщенського чоловічого монастиря – Благовіщенський собор (1702–1716 роки, архітектор Григорій Устінов) [12]. У першій чверті XVIII ст. було перебудовано старі фортифікаційні укріплення Старого Замку; до укріплення прибудовано Східний бастион із будівлею Острогу на його території, утворивши, таким чином, разом із попередніми будівлями Новий Замок. Логічним завершенням оновлення Старого Замку стало будівництво на його території замку в 1721 р. Богоявленської (замкової) церкви на місці дерев'яної.

Сучасний вигляд будинку першої в Лівобережній Україні аптеки, відкритої в 1777 р. ніжинським греком Михайлом Лігдою

Упродовж XVIII ст. в Ніжині було замінено практично всі дерев'яні церкви [13] на муровані: Троїцьку (1733), церкву Іоанна Богослова (1751), Спасо-Преображенську (на місці Варваринської) (1757), Успенську (1762), Покровську (на місці церкви Різдва Богородиці) (1765), Воздвиженську (1775), Введенську (1775) однойменного жіночого монастиря, Пантелеймоно-Василівську (на місці Пантелеймонівської) (1788), Миколаївську (теплу) при Покровській церкві (1780-ті роки), цвинтарну церкву Іоанна Милостивого на Обжарівщині [14].

Також активно будуються цивільні муровані споруди, переважно в другій половині цього ж сторіччя: пороховий погреб (середина XVIII ст..) на території

Замку; будівлі міського магістрату (1771 р., архітектор Андрій Квасов), міської думи (кінець XVIII ст.), торгові лавки (1770-ті роки, за участі Андрія Квасова), аптека Михайла Лігди (1777), кілька кам'яних крамниць-комор [15]. Перераховані будівлі розташовувалися вздовж Московської дороги в межах Старого Міста від грецького кварталу до Спаського (або Московського) мосту через р. Остер і утворювали собою суцільну лінію забудови – зразок вуличної забудови Лівобережної України кінця XVIII ст., яким до останнього часу міг похвалитися лише Ніжин [16].

Унікальним і єдиним в Україні є комплекс будівель Ніжинської поштової станції (1780-ті роки), що складався з поштової контори (з апартаментами директора та готелем), двох флігелів (будинку станційного наглядача та ямського приміщення), конюшень, каретнику та фуражного складу.

Наприкінці сторіччя в Ніжині з'явилося й кілька мурованих або частково мурованих житлових будівель: будинок полковника Пелопопонова, генерала Капуані, носівського сотника Шаули, значкового товарища Величківського тощо. Проте, житлова забудова міста все ще залишалася в більшості дерев'яною [17].

Сучасний вигляд Покровської церкви

Окремо варто зупинитися на забудові грецького кварталу, що тривала переважно протягом XVIII ст. Уподобавши найвищу та найзручнішу частину тогочасного Ніжина (Старого Міста) [18], греки створили тут власний релігійний, адміністративний, комерційний та освітній центр. У архітектурному плані його формування набуло цілісних рис на початку останньої третини XVIII ст.: було збудовано Михайлівську (парафіяльну) (1729) та церкву Всіх Святих (для урочистих служб) (1760, остаточно перебудовану в 1780-1805 роках) церкви, будинок грецького магістрату (1785), грецького училища (1817) [19]; поруч сформувався й житловий – дерев'яний – грецький квартал. Крім того, на північній окраїні міста сформувався грецький поховальний комплекс: кладовище з цвинтарною церквою Олени та Костянтина (1821) та грецьким богоугодним закладом (1820).

Проникнення європейських культурних і естетичних зразків у побут спричинило тенденцію до їх наслідування; з іншого боку – процеси урбанізації, що атомізували життя окремо взятої родини в межах певної території (садиби, маєтку тощо), а також зміни в традиційній агрокультурі (багато в чому завдяки появі в місті греків) сприяли активному озелененню Ніжина: в садибах місцевої аристократії починають проглядатися елементи садово-паркового будівництва, – залежно від їх статку і освіченості; у середовищі ж міщан-власників – прагнення завести принаймні хоч невеличкий сад з фруктовими деревами.

Озелененню міста сприяла і феодалізація (або рангове надбання з подальшою приватизацією) великих навколومیських земельних масивів українською старшиною і перетворення. Приклад тому – спочатку привласнення ніжинським полковником

Іваном Обідовським урочища на території Правобережного Ніжина західніше Нового Міста [20]. Право приватної власності перешкоджало забудові цієї території, що уможливило перетворення її на рекреаційну зону. Стараннями власників Обідовщини другої половини XVIII ст. – початку XIX ст. Вітгенштейнів і Безбородьків урочище перетворилося на ландшафтний парк англійського типу.

Для Ніжина більша частина XIX ст. характеризується загальним занепадом (рутенізацією) суспільного й економічного життя, що було пов'язане, насамперед, з утратою полкового статусу і зміщенням транзитних торговельних шляхів; до середини XIX ст. в місті поступово згасла ярмаркова торгівля, місцева адміністрація втратила ознаки самостійного впливу на формування урбаністичних процесів – з 1831 р. було скасовано Магдебурзьке право і місто переведено на загальноімперське законодавство [21]. Звичайно, все це означало відплив капіталу з міста і позначилося на формуванні пам'яткоємного середовища. Місто стало провінційним, позбавилося колишнього лоску а-la «столиця»; у формуванні міського ландшафту принципи практичності та фінансової помірності беруть гору над стилем і престижністю. Раціональний класицизм прийшов на зміну ірраціоналізмові бароко.

Культове будівництво в Ніжині означеного часу втратило масштабність попереднього сторіччя, обмежившись кількома новими будовами і розбудовою вже існуючих храмових і монастирських комплексів. Збудовано муровані Вознесенську (1805) та Георгіївську церкву Ветхоріздвяного монастиря, скит Введенського жіночого монастиря в урочищі Ветхе, в готичному стилі перебудовано

Петропавлівський костюл (1836). При кількох храмах з'явилися окремі теплі (зимові) церкви: Іоанна Предтечі при Миколаївському соборі (1842), Іллінська Введенського жіночого монастиря (1814), Петропавлівська трапезна Благовіщенського чоловічого монастиря (1814). В кількох випадках теплі церкви були

Сучасний вигляд забудови Гоголівської вулиці кінця XIX – початку XX ст.: магазин, два будинки жіночої гімназії П.І.Кушакевич, будинок колишнього міського банку.
Нині три останні будинки займає школа-гімназія №7

Сучасний вигляд будинку Ніжинської гімназії внутр. наук князя Безбородька.
Нині Гоголівський корпус Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

прибудовані безпосередньо до західної частини храму, переважно до «околичних» церков із чисельними парафіями; більшість церков «придбали» дзвіниці – як прибудовані (Воздвиженська, Покровська, Пантелеймоно-Василівська, Спасо-Преображенська, Успенська, Петропавловська трапезна Благовіщенського чоловічого монастиря, Богоявленська (замкова)), так і окремі (біля Миколаївського собору, біля грецьких храмів і на території Введенського жіночого монастиря). На середину XIX ст. завершилося формування монастирських комплексів: на території кожного з них (крім згаданих теплих або трапезних церков і дзвіниць) з'явилися муровані келії, господарчі будівлі, а неподалік від обителі – готельні корпуси. Навколо чоловічого монастиря виростили торгові лавки, розпочавши відтак формування архітектурного ансамблю Мостової (майбутньої Гоголівської) вулиці.

Лєвова частина забудови Ніжина першої половини – середини XIX ст. є цивільною і переважно житлового призначення. Але, незважаючи на це, в міському ландшафті з'явилось кілька помітних будівель загального призначення: Присутственні місця (перебудований будинок Пєлопонова) (початок XIX ст.), будинок гімназії вищих наук (1817, архітектор Луїджи Руска), богоугодний заклад (1820, архітектор Антон Карташевський), біля будівлі острогу було збудовано приміщення в'язниці (1838). Серед приватних будівель нежитлового призначення виділяється кав'ярня грека Стефан'єва та торгові лавки ніжинського купця Чернова. Останні органічно доповнили уже згадувану лінію забудови Московської вулиці XVIII ст.

Найголовніший здобуток означеного періоду – утвердження характерного для Ніжина типу житлової забудови: одноповерхового каркасного дерев'яного під штукатурку будинку, розташованого в лінію понад вулицю осібно від сусідніх будинків, із розміщенням у напівпідвалі господарських або складських приміщень. Такими будинками заповнюється колишнє Старе Місто [22] та престижні частини найбільш важливих вулиць (Київської, Московської, Мільйонної, Василівської – колишньої Роменської дороги). Водночас, формуються комплекси вуличної забудови Грецької вулиці та Земського провулку, які є зразком вуличної забудови Ніжина першої половини – середини XIX ст.

Значний інтерес становить містобудівна спадщина Ніжина другої половини XIX – початку XX ст. Після реформ 1860-1870-х років, у зв'язку з утвердженням капіталістичних відносин, поживлення торгівлі (щоправда більше роздрібної місцевого значення), демографічного зростання, Ніжин на межі XIX-XX ст. за темпами розвитку серед середніх міст тодішньої підросійської України поступався тільки Бердичеву та Сумам. У місті поступово активізувалася будівельна активність, що досягла свого апогею напередодні I Світової війни.

Як характерну особливість цього періоду слід відзначити помітно малу частку культового будівництва – півсторіччя перед революційною порою 1917-1920 років не залишило в Ніжині більш-менш помітних культових споруд. Виняток становлять єврейські синагоги – нішу, яку зі зменшенням ролі транзитної торгівлі залишила грецька громада, зайняла єврейська перебравши до своїх рук більшу частину роздрібної торгівлі і зігравши визначальну роль у розвитку дрібної промисловості в Ніжині і також додавши певні корективи до ментальності місцевого люду. На зламі

XIX-XX ст. в місті діяло десять синагог, із них кілька розміщувалося в спеціально збудованих для цього будинках: синагога «Кам'янка», синагога на Василівській, синагога Злотницького [23].

Окрім збільшення в забудові Ніжина цього часу питомої ваги кам'яних житлових будівель – того ж типу: одноповерхових із напівпідвалом, помітно справжній «бум» цивільного будівництва загального призначення. Будинок Пелопонова перебудовано в будинок Ніжинського окружного суду (1870-ті роки) [24]; збудовано готель «Глорія» (кінець XIX ст.), будинок купецького зібрання (1899), дворянський клуб (1901), Народний дім (дерев'яний) (1905), Літній театр (дерев'яний) (1906), будинок пожежної команди (1910). До цивільних будівель загального призначення можна віднести будинки закладів освіти: ремісничого училища А.Ф.Кушакевича (1895), жіночої гімназії П.І.Кушакевич (1900).

Із відкриттям руху по залізниці Курськ-Київ за 5 км від тодішнього міста було збудовано приміщення вокзалу (1868). До кінця XIX ст. ніжинський вокзал перетворився на вузлову товарну станцію, де було збудовано ремонтні майстерні та паровозне депо; при станції утворилося робітниче поселення – Привокзальна Слобідка, для задоволення відповідних потреб якої на початку XX ст. було збудовано залізничну школу неподалік.

Ще наприкінці XVIII ст. за функціональною непотрібністю було зруйновано залишки ніжинських фортифікаційних споруд – засипано рів і розрівняно земляний насип [25]. На цей момент усередині колишнього Замку уже почала складатися урбаністична структура – кілька деревних житлових і адміністративних будівель, будинки колишніх полкових установ, що утворювали контури вулиць. Однак, за генеральним планом перебудови Ніжина 1803 р. цю частину міста передбачалося перетворити на торгову площу. Надалі через посилення в Ніжині ролі роздрібної торгівлі ця територія стала розвивалася як торговий майдан – далася взнаки забудова другої половини XVIII – першої половини XIX ст. колишніх ярмаркових площ Горбу садибами городян, купецькими та заїжджими дворами тощо.

Купецький будинок кінця XIX ст. по вулиці Кушакевича (сучасна Батюка). Нині приміщення Ніжинського краєзнавчого музею

Проте, основною причиною зникнення колишніх ярмаркових майданів Ніжина була суспільна тенденція до озеленення міст останньої чверті XIX ст., яка знайшла свою підтримку у високих імперських кабінетах, інколи перетворюючись на настійливу рекомендацію місцевої владі перетворювати всі відкриті міські площі на громадські сади, сквери, парки тощо. Внаслідок таких циркуляцій, а з іншого боку – бажання місцевої влади показати себе, верхню частину Нового ярмаркового майдану в 1894 р. перетворили на Миколаївський парк, згодом до парку приєднали й нижню частину цього ярмаркового майдану [26]. На початку XX ст. така ж доля спіткала рештки колишньої Соборної площі – територію між лавками Миколаївського собору

та огорожею Успенської церкви також засадити деревами. Інша частина колишньої Соборної площі, що знаходилася по інший бік Миколаївського собору також втратила торговий статус – у 1870-х роках за ініціативи і на кошти В.В.Тарновського-молодшого була перетворена на сквер, де було відкрито перший у світі пам'ятник М.В.Гоголю (1881, скульптор Пармен Забіла) [27].

У 1880-1890-х роках завершилося формування архітектурного ансамблю вулиці Гоголівської: було збудовано торгові лавки біля залишків міського магістрату [28], будинок міського банку, перебудовано два будинки А.Ф.Кушакевича на приміщення жіночої гімназії, цегляну крамницю й кілька

Літній театр, де виступали актори української сцени І.К.Карпенко-Карий, М.К.Садловський, П.К.Сивкагітський, М.К.Земляковська, А.М.Вучко, М.І.Литвиненко-Вольгемут. Спалений при окупаційній владі радянськими підлітками

дерев'яних лавок. Із побудовою цього ж часу кількох житлових прибуткових будинків завершилося формування ансамблю вулиці Базарної (південної лінії торгового майдану), що після побудови торгових лавок Миколаївського собору завершило творення архітектурного ансамблю Торгової (або Соборної) площі – унікального хоча б уже тим, що в лінії забудови були органічно представлені зразки забудови від середини XVIII ст. до кінця XIX ст. зі своєрідним напівциркульним обрамленням куполами православних храмів на задньому плані.

Ще однією особливістю цього періоду є поява в Ніжині будівель промислового призначення [29]. На початку XX ст. було збудовано новий (цегляний) будинок контори мідноливарного заводу братів Чернових, виробничі й адміністративні будівлі броварні братів Янс, виробничі будівлі тютюнової фабрики братів Айзенбергів та Золотницького, шкіряного заводу Фабрикантів; приміщення складів Гольдіна та складів Іюффе, Перша міська електростанція (1916, архітектор О.Г.Сластіон) [30].

Революційна доба та післяреволюційне десятиріччя стало своєрідним вододілом між домінуючим процесом накопичення і руйнування пам'яток у межах пам'яткоємного середовища Ніжина. Втрати історико-культурного середовища міста протягом трьохсот років його найбільш активного формування (друга половина XVIII – початок XX ст.) можна перерахувати на

Соборна площа на початку XX ст. На передньому плані дзвіниця та капличка Миколаївського собору. Ліворуч торгові ради, позаду них – дзвіниця грецьких храмів.

пальця однієї руки. Найбільш відчутні з них – руйнування фортифікаційних споруд Ніжинського Замку та Старого Міста (1780-1790-ті роки), а також центральної частини будинку міського магістрату (1830-ті роки) [31].

Починаючи з 1930-х років історико-культурна спадщина Ніжина почала зазнавати непоправних втрат. Парадоксально: під час громадянської війни історико-культурному надбанню міста було завдано відчутної шкоди, але жодної пам'ятки не було зруйновано цілком! Так само і під час бойових дій у 1941 та 1943 роках – доруйновували і зрівнювали із землею виключно після відсування лінії фронту і налагодження цивільного життя в місті. Це гарно ілюструє наведений нижче перелік утрачених пам'яток Ніжина (див. додаток). За радянської доби «під ніж» в першу чергу, звісно, йшли культові пам'ятки. Хоча ідеологічні й вульгарно-практичні міркування виносили вирок і цивільним будівлям, паркам, цілим вулицям, цвинтарям...

Руйнування в Ніжині відбувалися хвилеподібно. Перші з них припадають на

Сучасний вигляд Ніжинської поштової станції. Будинок станційного наглядача (ліворуч), готель і поштова контора (позаду)

30-ті роки минулого сторіччя, коли внаслідок антирелігійної пропаганди і боротьби з «релігійним мракобіссям» міські дзвіниці міських храмів позбавили дзвонів. Щоправда, зусиллями місцевих науковців вдалося на деякий час врятувати від знищення найбільш цінні з них – дзвіниці Миколаївського собору та дзвіниці грецьких храмів [32]. Тоді ж постраждали власне дзвіниці Миколаївського собору та Благовіщенського чоловічого монастиря – влада «советизувала» зовнішній вигляд Соборної площі, тодішнього адміністративного центру міста.

Баталії II Світової війни не минулися для ніжинських пам'яток. Але за фактами руйнування стоїть невизначеність особи руйнівника. І окупаційна влада восени 1941

Сучасний вигляд будинку колишнього провідника А.І.Андрієва, де мешкає колишня гімназія і Ф.А.Дружковича. Навіть цим із поруйнованих Ніжинських будівельних укріплень

р., і радянська влада після повернення рівно за два роки, звітували про застосування тактики «випаленої землі» своїми попередниками і доруйновували спалені або напівзруйновані будівлі. Хоча місцеві жителі в спогадах часто кажуть про протилежне; особливо «грішать» на радянські органи у вересні 1943 р., коли ті заступили місце окупантів. Так чи інакше – місто назавжди втратило кілька найцінніших пам'яток, найбільш цінний із яких – архітектурний ансамбль центральної Гоголівської вулиці, який формувався впродовж середини XVII – початку XX ст.

Справжньою вакханалією знищення пам'яток у Ніжині стала друга половина 1950-х років. Відбудувавши й упорядкувавши новий адміністративний центр міста,

влада заходилася прибирати понівечені під час війни будівлі решти центральної частини міста. Зважаючи на їх переважно торгове призначення, про відбудову мова не йшла. Все вирішилося в притаманній патетиці тогочасного політичного режиму: «до основанья, а затем...». Щоправда, на «затем» забракло коштів і на місці пам'яток облаштували паркову зону. Під шумок із історичного ландшафту міста зникла огорожа і дзвіниця грецьких храмів.

Петровавський костел на початку XX ст. Спалений під час звільнення Ніжина від нацистських військ; згодом зруйнований

Наступне десятиріччя мало не позбавило Ніжин усієї культової архітектури. Партійне керівництво міста наприкінці 1960-х років направило до Ради Міністрів УРСР листа з пропозицією знести всі церкви Ніжина, мотивуючи це так: «В городе Нежине Черниговской области в настоящее время имеется 7 действующих церквей, а также 4 полуразрушенных и 3 аварийных церковных здания. Эти здания своим внешним видом обезображивают город, что вызывает справедливое возмущение общественности. Кроме того, указанные здания находятся в аварийном состоянии и угрожают обвалом, что создает угрозу для жизни людей. Почти все церковные здания расположены в центре города, рядом с Горкомом КП Украины, горисполкомом, Домом культуры, школами №1,3,7,11,13, кинотеатром, средними учебными заведениями и создают не совсем благоприятное соседство» [33].

Від катастрофи ніжинські храми врятувало втручання українських науковців і елементарний здоровий глузд тодішнього керівництва республікою [34]. Чи не головним злочином ніжинської влади 1960-х років щодо історико-культурної спадщини міста можна вважати знищення Торгової (або Соборної) площі – історичного ядра Ніжина, що формувалася впродовж XVII-XIX ст.; своєрідної візитівки міста. Спочатку на території частини величезного торгового майдану збудували міський стадіон, а згодом замість стадіону звели з десятків житлових «хрущовок».

У 1960-1970-х роках активно перебудовувалися ніжинські підприємства. Зносили старі виробничі й адміністративні будівлі, будували нові – типові, функціональні, позбавлені будь-якого естетичного смаку. Запроваджували нові технології, встановлювали нове обладнання, старе ламали, списували й викидали – про його історико-культурну цінність, музеєфікацію тоді ніхто не думав. На цьому тлі найпомітніша втрата – руйнування комплексу пам'яток колишньої броварні братів Янс (на той час – міського пивзаводу), унікального тим, що крім будинку контори й кількох виробничих приміщень межі XIX-XX ст. він містив рекреаційну зону для працівників броварні початку XX ст. та більш, ніж сторічний хмелевий сад [35]. До певної міри поталанило «вижити» одному з корпусів Ніжинського обозного заводу кінця 1920-х років [36].

1980-ті роки «відзначилися» руйнуванням останньої з оборонних споруд

Ніжинського Замку – колишнього «цейхаузу», – на той час ветхої аварійної будівлі на території базару, що використовувалася в принципі за призначенням – як складське приміщення; а також порушення цілісності комплексу будівель Ніжинської поштової станції кінця XVIII ст. – при будівництві нового кінотеатру знесли один із флігелів. Від повного знищення унікальну пам'ятку врятував викладач місцевого педінституту історик та невтомний красзнавець Ю.С.Москаленко, якій довів приналежність цих будівель власне до Ніжинської поштової станції.

Здавалося б – демократичні зміни останнього десятиріччя XX ст., задеклароване відродження національної культури, пріоритет духовних цінностей тощо мали б сприяти виправленню ситуації. Дійсно – певні здобутки є: відреставровано кілька храмів [37], у стані перманентного ремонту і реставрації знаходиться ще кілька пам'яток як культової, так і цивільної архітектури; робляться спроби реконструювати міські парки. Але, загалом, в місті й далі йде нищення історичного середовища.

Упродовж попередніх півсторіччя руйнування визначали ідеологічні й вульгарно-прагматичні чинники, нині їх місце зайняли меркантильні, комерційні. Міська влада, декларуючи опіку над пам'ятками, в той же час віддає в оренду або приватизує їх без підписання охоронних угод, що призводить до самовільного і недолугого ремонту чи перебудування новими користувачами чи власниками. Усіма можливими шляхами робляться перепони щодо взяття нових пам'яток на облік, щодо включення їх як до національного реєстру історико-культурної спадщини, так і до місцевого; зміст останнього взагалі не розголошується. Від чого виникає справедливе запитання: а чи існує він узагалі?

Єдине, що залишилося незмінним упродовж останніх сімдесяти років – невігластво влади в пам'яткоохоронних справах, недолугість фактичних господарів пам'яток і брак відповідної кваліфікації та художнього смаку в архітекторів і будівельників при реставраційних роботах. Наслідком такого невігластва стало зруйнування охайної двоповерхової будівлі ремісничого училища А.Ф.Кушакевича і побудова на її місці забаганки керівництва агротехнічного інституту – чотириповерхового монстра з величезними колонами в дусі сталінської гігантиї 1950-х років. У історичному центрі міста, попри усталені протягом кількох сторіч містобудівні традиції і принципи забудови, зводяться невеликі прямокутні крамниці, досить влучно названі в місцевій періодиці «сараями» [38].

Це відносно втрати більш-менш значущих пам'яток міста. Загальний стан речей дозволяє говорити, що в Ніжині йде неконтрольоване *ніким* (sic!) нищення історико-культурного середовища, внаслідок якої кількома потворними «сараями» зруйновано практично всі існуючі на цей час ансамблі вуличної забудови; руйнується фонові забудова, що увібрала в себе дух певної епохи – основа основ того невловимого шарму, що притягує туристів, поціновувачів старовини тощо. Так, з метою

Свято-Преображенська церква, біля котрої в 1861 р. відбувся жалюбий мазебень над труною Т.Г.Шиченка.

спрощення й здешевлення ремонту спотворено зовнішній вигляд ряду унікальних житлових будинків XVIII – початку XX ст.: відверто потворно й огидно виглядає, наприклад, типовий будинок середини XIX ст. зовні оббитий «вагонкою» або з прибудованою верандою із декоративної кольорової цегли, вкритою кольоровим синтетичним шифером... Кричущим фактом такого невігластва, що межує зі злочином, є пробіти під вікна стіни в цитадельній Богоявленській (замковій) церкві – пам'ятці початку XVIII ст. національного значення – і встановлені в ці проєми склопакети (sic!). Назавжди втрачено Іллінську церкву Введенського жіночого монастиря, яку нині перебудовано під двоповерхові келії [38]. Без відповідної експертизи знищено частину господарських будівель XIX ст. Благовіщенського чоловічого монастиря та зведено – без відповідного дозволу і проєктної документації – примітивну цегляну огорожу довкола. Впритул до будинку аптеки XVIII століття

Успенська церква – за свідченням сучасників найкрасивіший храм Ніжина

прибудовано двоповерховий будинок, стилізований а-la бароко, який буквально «задавив» справжній пам'ятник. У аварійному стані перебуває єдиний в Україні автентичний будинок корифея національного театру Марії Заньковецької, в якому акторка провела більше 20 років свого життя, а на розташований при ньому мальовничий сад насуваються сучасні котеджі.

Внаслідок неконтрольованої будівничої і господарської діяльності в місті та його околицях на величезній площі знищено унікальний культурний шар X-XVII ст., що тепер не дає можливості дослідити головні етапи розвитку міста в найдавніший і найцікавіший період його історії. Наприклад, під забудовою дачного кооперативу лишається унікальне давньоруське городище XI-XIII ст. в урочищі Городок на околиці Ніжина. І хоча в 1994 р., завдяки втручання Міністерства культури та Інституту археології НАН України, вдалося призупинити будівництво, до цього часу статус пам'ятки лишається невизначеним, і вона все ще перебуває під загрозою знищення. Археологи стверджують, що таких городищ у всій Європі є лише з десяток... Що говорити, коли в місті досі не затверджено археологічні охоронні зони!

Подібні злочини проти історико-культурної спадщини в Ніжині можна ще перераховувати й перераховувати. На сьогодні є зрозумілим, що без цілеспрямованої державної підтримки, без участі цілого кола дослідників, археологів, архітекторів, фахівців-теоретиків містобудування, без створення відповідної юридично-правової бази і залучення централізованих коштів, вирішити проблему пам'яткоохоронні проблеми Ніжина силами місцевої влади і коштами місцевого бюджету буде неможливо. Конче потрібен концептуальний підхід до вирішення всього комплексу питань, пов'язаних із виявленням, дослідженням, реставрацією та використанням

об'єктів історико-культурної спадщини. Необхідно не тільки реставрувати окремі пам'ятки та комплекси, але й зберігати та відновлювати в первісному вигляді історичний ландшафт міста з його архітектурними домінантами, стилістикою фасадів, озелененням садиб, охоронними зонами довкола кожної пам'ятки, тощо. Внаслідок реалізації комплексу пам'яткоохоронних і регенераційних заходів щодо історичного ландшафту, місто могло би перетворитися на справжній музей під відкритим небом.

Перший у світі пам'ятник геніального Михайла Гоголю.
Автор бюсту – скульптор Паронія Забіла

Загалом, можна констатувати, що в Ніжині, починаючи з кінця Х ст., з певною динамікою формувалося пам'яткоємне середовище – на певній території, за певних умов, відповідно до певних принципів відбувався процес творення й акумулювання значимих для залишкової суспільної свідомості об'єктів – пам'яток, як складової історико-культурної спадщини міста. Відтак, накопичилася певна кількість археологічних, архітектурних, ландшафтних, некрополістичних, топографічних, топонімічних пам'яток, частина з котрих утворила певні комплекси й архітектурні ансамблі. Станом на кінець 1910-х років загалом викристалізувалися певні принципи, норми й особливості творення історичного ландшафту міста – цілісного сприйняття сукупності об'єктів історико-культурної спадщини, внаслідок гармонізації

останніх між собою, взаємодії з естетичними вимогами тогочасного соціуму та особливостей сучасної ретроспекції.

Верхня хронологічна межа – передреволюційний час 1910-х років – обраний не випадково, оскільки до 1917 р. в Ніжині в цілому склалася усталені компоненти

урбанізаційної структури: принципи, тенденції, пріоритети і особливості забудови, топонімічні традиції; склалося цілісне історико-культурне середовище, яке до цього часу практично не зазнавало масштабних руйнацій. Натомість, основною пам'яткознавчою характеристикою наступного, більш як півсторічного періоду є поступове руйнування історико-культурного середовища дореволюційного міста, при мізерній кількості новонакопичених пам'яток.

Сучасний вигляд колишньої Соборної площі. Зліворуч церква Іоанна Предтечі (перезбудована від будинку культурної та Михайлівський собор, праворуч – Троїцька церква, у центрі – колишній грецький квартал із Успенською (Іоаннороду) та Михайлівською (Іоаннороду) церквами)

Відтак, пам'ятка (як одинична характеристика), історико-культурне середовище (як кількісна характеристика) й історичний ландшафт (як цілісна структурна характеристика) Ніжина першої чверті ХХ ст. мають стати базовими при

подальшому дослідженні пам'яткоємного середовища міста, а також при творенні певних пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних схем. Останнє вкрай важливе, з огляду на постійне методичне руйнування пам'яток починаючи з 1930-х років і, також, з огляду деякі кроки – хоча й кволі і, здебільше, на рівні декларування намірів – до створення регенераційних і охоронних зон у Ніжині. Але всі ці потуги мають бути спрямовані передусім на збереження все ще існуючого пам'яткоємного середовища міста: розробки історико-архітектурного опорного плану – основи нового генерального плану забудови Ніжина та створення історико-культурного заповідника в межах історичної частини міста. В інакшому разі, за сучасного ставлення до пам'яток – через 10-15 років у Ніжині нічого вже буде рятувати...

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ ТА ЗАУВАЖЕННЯ

1. До державного реєстру Національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) увійшло тринадцять з них – усі, крім монументу В.І.Леніну, єдиною культурною цінністю якого є авторство відомого скульптора. Загалом, «держбудівський» реєстр по місту Ніжину містить 23 об'єкти (10 окремих пам'яток і 13 у складі комплексів трьох архітектурних комплексів) (див.: Пам'ятки України. – 1999. – №2-3. – С.171-172).
2. Див.: Сопілка В. Створити громадський центр сучасного рівня // Ніжинська старовина. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.68-70.
3. Найбільш повний на сьогодні перелік пам'яток Ніжина різного значення див.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVIII ст. – Ніжин, 1998. – С.92-99.
4. Про це та деякі інші аспекти «археологічної» частини історії Ніжина детальніше див.: Кірпічників А., Коваленко В. Орнаментовані та підписні клинки шабель раннього середньовіччя (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані) // Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.7-13; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина: 1.Археологічні старожитності Ніжина та околиць. 2.Чи існував Ніжин у XIV столітті? // Там само. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.13-26; Ситий Ю. До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа // Там само. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.46-43.
5. Німчук В., Зінченко С. Походження та історія урбаніма Ніжин // Київська старовина. – 1998. – №3. – С.3-10.
6. Нині це колишнє передмістя Ветхе та осушене болото Смолянка на західній і північно-західній околиці сучасного Ніжина, де археологами знайдено рештки поселень другої половини XIII-XIV ст.
7. Новій замок (правильніше його називати Старий Замок, на відміну від НОВОГО ЗАМКУ, спорудженого на початку XVIII ст. на основі попереднього і зруйнованого упродовж другої половини того ж сторіччя) було збудовано на місці колишнього Ніжинського «городища», що знаходилося «на месці оборонном в валах»; відтак, на момент побудови з княжого часу мали такі залишатися якісь залишки попередньої фортифікації, в першу чергу – земляні. Тому, можна висловити гіпотезу, що контури польського замку загалом збігалися з контурами граду доби Володимира Великого. Враховуючи, що подальша забудова історичного ядра Ніжина частково зберегла обриси колишнього Старого Замку, межі колишнього граду можна уявно відновити за особливостями сучасного рельєфу і забудови цієї частини міста. Спробу реконструювати ніжинські фортифікаційні споруди зробив професор М.М.Бережков у своєму дослідженні «О земельных и деревянных укреплениях старого Нежина (17-18 век)» (Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.ХХІІІ, од.зб.66).
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф.679, оп.14, арк.5. У пояснювальній записці до опису цього фонду це стверджується категорично, вказуючи, що на місці костюлу було згодом зведено Богоявленську (замкову) церкву, спочатку дерев'яну, а при побудові Нового Замку – муровану в 1721 р. Щоправда, укладач пояснювальної записки своїх джерел при цьому не вказує.

9. При подальшому розгалуженні вулиць міста впродовж наступних двох сторіч принцип радіальності зберігся і назви топонімів відображали напрямок, направлений на певний населений пункт, здебільше на найближчі села – Таталаївська, Пашківська, Курилівська, Дорогінська, Липіврівська, Березанська, Бобрицька тощо.
10. Ймовірно саме в цей час на місці костюлу на території Старого Замку з'явилася православна церква: або на місці зруйнованого, або після перебудови існуючого. А щодо єврейських погромів у Ніжині цього часу, то досі документально засвідчених таких випадків не виявлено.
11. Морозов О. Миколаївський собор у м. Ніжині – унікальна пам'ятка доби «козацького бароко» XVII ст. (до проблеми датування заснування та будівництва) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні; збірка наукових статей. – Вип.13. – К. 2004. – С.206-214. Ця споруда згодом стала прототипом для мурованих п'ятибаних дев'ятидільних барокових храмів України (Катерининська церква в Чернігові, церква Всіх Святих на Економічній брамі Києво-Печерської Лаври та Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві, Георгіївський собор у Новомосковську, Спасо-Преображенський собор у Прилуках, Успенський собор Густинського монастиря біля Прилук, Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен тощо). На жаль, Миколаївський собор – це єдина пам'ятка XVII ст., що на сьогодні є в Ніжині.
12. Про цей собор, а також про деякі з ніжинських храмів і цивільних споруд – пам'яток історії та культури – можна знайти інформацію в чотири томних «Памятниках градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (Т.4, К., 1986, Черниговская область) і енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» (К., 1994).
13. Більшість із дерев'яних ніжинських храмів, що перебудовувалися на муровані протягом XVIII ст., були зведені впродовж польської доби в історії міста – в першій половині XVII ст. (див.: Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.465-468).
14. За різними версіями спершу це був або римо-католицький костюл, або лютеранська церква, оскільки кладовище на Обжарівщині є змішаним православно-лютеранським, де поруч (можливо на той час тут-таки на цьому ж кладовищі) знаходилося й найдавніші католицькі поховання. Достеменно відомо, що римо-католицький костюл було збудовано в 1730-1740-х роках за Київською брамою Старого Міста, спершу дерев'яний, а в 1836 р. його перебудувати на мурований у готичному стилі (див.: Зозуля С.Ю. Католицькі поховання в Ніжині (у контексті дослідження Некрополя Старого Ніжина) // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.6. – К., 2004. – С.174-214; Симоненко В. Втрачена пам'ятка готики // Поляки в Ніжині. Серія «Ніжинська старовина». – Вип.1. – Ніжин, 2002. – С.51-53).
15. Залишки однієї з таких крамниць-комор проглядалися в будові більш пізнішої крамниці початку XX ст. з житловим другим поверхом. Але цю пам'ятку зруйнували зовсім нещодавно – на початку вересня 2005 р.
16. На сьогодні говорити про цю унікальну пам'ятку містобудування України можна лише в минулому часі, що зумовлено свідомим і цілеспрямованим руйнуванням окремих об'єктів забудови впродовж останніх 20-30-ти років, з подальшою забудовою відверто вульгарними і примітивними стилістично будівлями.
17. Див.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVIII ст. – Ніжин, 1998. – С.23-31. Говорити про дерев'яні пам'ятки цього періоду важко як через їх фактичну відсутність (пізніші перебудови, пожежі тощо), так і через брак фіксованої інформації про ті, що вціліли. В житловій забудові Ніжина кам'яні або цегляні споруди стали переважати лише в останній чверті XX ст. і досі становлячи ледве половину загальної їх кількості.
18. Цю особливість визначив у середині 1920-х років ніжинський професор І.Г.Турцевич, досить влучно назвавши грецький квартал міста «Ніжинським акрополем» (див.: Зозуля С.Ю. Сходознавча спадщина І.Г.Турцевича: невидані матеріали (передмова до публікації) // Східний світ. – 2003. – №1. – С.184-188).
19. Будинок Олександрійського грецького училища було збудовано на основі перебудованої кам'яниці другої половини XVIII ст., очевидно будинку якогось із місцевих греків. Для першої третини XIX ст. такі випадки були не поодинокі. Так, наприклад, сталося з будівлею генерала Пелопопова, перебудовану в Присутственні місця тощо.
20. Частини урочища, що в XVI-XVII ст. перебувала в ранговому (службовому) володінні ніжинського

- віта – Войтовщини, згодом названого за ім'ям цього полковника як першого власника – Обідовщина.
21. Детальніше про Магдебурзьке право в Ніжині див.: Морозов О. Біля витоків польської громади // Поляки в Ніжині: збірник статей і матеріалів. – Вип.І. – К., 2002. – С. 37–44; Петровський М.Н. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.301-314.
 22. Як приклад можна вказати на садибу поміщика Макарова, міського голови Ніжина в 1830-1840-х роках. Комплекс будівель із житлового та господарчого будинку розміщувався на розі Грецької і Лицейської вулиць, поза грецьким житловим кварталом.
 23. Про ніжинські синагоги детальніше див.: Мень М. До історії єврейської громади // Євреї в Ніжині: науковий збірник. – Ніжин, 2001. – С.24-50.
 24. До комплексу цієї будівлі входить також господарче приміщення, датоване приблизно тим же часом, що і сам будинок Пелопонова.
 25. Дерев'яні стіни і вежі було розібрано ще в середині XVIII ст. Див.: Бережков М.Н. О земельных и деревянных укреплениях старого Нежина (17-18 век) (ІР НБУВ, ф.ХХІІІ, од.зб.66).
 26. Шевченківський парк // Ніжинська панорама. – 2002. – 12 січня (№76).
 27. Звичайно, тим самим було порушено певні урбаністичні традиції міста. Однак, Ніжин отримав кілька нових і досить цікавих пам'яток садово-паркового мистецтва, які нині є невід'ємною частиною історико-культурної спадщини міста.
 28. Будинок власне магістрату було розібрано ще в 1830-х роках через його аварійний стан і відсутність коштів на його капітальний ремонт. Залишилися його бокові приміщення – торгові лавки (див.: Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – №1. – С.61-64).
 29. Із пам'яток науки і техніки кінця XVIII – середини XIX ст. в Ніжині, про які достеменно відомо, на сьогодні виявлені залишки будівлі свічного заводу на розі вулиць Василівської і Базарної (перебудованої під житловий будинок) та селітряних ям на окраїні Графського парку (засипаних сміттям і опалим листям місцевими жителями).
 30. Дещо про побудову останньої див.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Нариси культури Ніжина . – Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVIII ст. – Ніжин, 1998. – С.78-80.
 31. Про ці пам'ятки див.: Бережков М.Н. О земельных и деревянных укреплениях старого Нежина (17-18 век) (ІР НБУВ, ф.ХХІІІ, од.зб.66); Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – №1. – С.61-64.
 32. ВДАЧОН, ф.Р-61, оп.1, спр.1229.
 33. Цит. за: Симоненко В. Гірка доля ніжинських грецьких храмів // Греки в Ніжині: Збірник статей і матеріалів. – Вип.ІІ. – К., 2001. – С.187.
 34. Певну роль зіграло й розгортання пам'яткоохоронної роботи в межах культурно-освітніх структур місцевих органів влади, а також створення міського товариства охорони пам'яток історії та культури, – цікавої і на сьогодні цілком не дослідженої сторінки історії Ніжина.
 35. Онищенко Н. Новинки від ніжинського пивзаводу // Вісті. – 2005. – 18 червня.
 36. Якщо, звісно, з огляду на сучасний стан цієї пам'ятки, етично застосувати таке слово.
 37. Головною причиною нетривалої уваги до відновлення пам'яток у Ніжині на початку 1990-х років стала підготовка і святкування 1000-річчя Ніжина.
 38. Дін Е.Х. Раз сарай, два сарай... // Ніжинська панорама. – 2004. – 14 жовтня (№95).
 39. Керівництво нині діючого монастиря (підпорядкування УПЦ МП) це вчинило самочинно, без відповідного дозволу та проектної документації. Цим було порушено не тільки законодавство про охорону культурної спадщини, але й церковні канони, що забороняють використовувати освячене культове приміщення для житла.

Найбільш суттєві втрати пам'яткоємного середовища Ніжина
протягом 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.

№	Пам'ятка (час утворення)	Час руйнування	Примітки
1.	Комплекс будівель та кладовище Ветхоріздвяного (Красноостровського) Георгіївського чоловічого монастиря (XVII – XIX ст.)	1930-ті рр.	Мав три храми, був обнесений валом і дерев'яною стіною. В 1920-х рр. будівлі були передані в користування колгоспу, який у 1930-х рр. розібрав монастирські споруди на будматеріали. Рештки кладовища в другій половині 1940 – 1950-х рр. розібрали на будматеріали місцеві жителі.
2.	Дзвіниця Благовіщенського чоловічого монастиря (початок XIX ст.)	1934 р.	Під час руйнування дзвіниці також зруйновано колонаду та портик вівтарної частини Петропавлівської трапезної церкви, над якою дзвіниця була надбудована. На дзвіниці містився міський годинник «з боєм», теж на сьогодні втрачений.
3.	Тепла церква Іоанна Предтечі (1842), дзвіниця, каплиця й огорожа (друга половина XIX ст.) Миколаївського собору	1934 р.	Тепла (зимова) церква Іоанна Предтечі (1842 р.), була перероблена на міський Будинок культури, при цьому розібрано купол та портики з трьох сторін храму.
4.	Успенська церква з дзвіницею та огорожею (1762 р.)	1934, 1957 р.	У 1934 р. церкву було зруйновано не повністю, – через міцність зовнішніх стін їх не вдалося розбити; наприкінці 1950-х років цю справу завершила вибухівка. Населенню ж лицемірно оголосили, що аварійна будова завалилася сама собою.
5.	Богоугодний заклад (1820 р.)	1941-1957 рр.	Спалений радянськими військами у 1941 р., рештки розібрані у 1957 р.
6.	Дзвіниця та тепла церква Спасо-Преображенської церкви (1881 р.)	1941–1957 рр.	У 1930-х рр. церкву прилаштовано під склад військової частини, який 1941 р. було спалено радянськими військами. Аварійну дзвіницю розібрано у 1941-1943 рр. окупаційною владою. Руїни теплої церкви було знесено в 1957 р. при реконструкції міста.
7.	Літній театр (1905 р.)	1942 р.	Будинок спалений радянськими підпільниками.
8.	Будинок дворянського	1943 р.	Будинок зруйнований під час

	зібрання (кінець XIX ст.)		відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
9.	Готель Благовіщенського чоловічого монастиря (середина XIX ст.)	1943 р.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
10.	Петропавлівський костьол (1836 р.)	1943 р.	За суперечливою інформацією або спалений під час відступу нацистами, або при вступі до міста радянськими військами
11.	Будинок бібліотечного технікуму (кінець XVIII ст.)	1943 р.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
12.	Церква Жінок-мироносиць на Троїцькому кладовищі (середина XIX ст.)	кінець 1940-х рр.	Дерев'яна церква була розібрана, згодом на її місці було облаштовано місце для громадських панахид.
13.	Торгові лавки купця Чернова (перша половина XIX ст.)	1950-ті рр.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
14.	Міський магістрат (1771 р.)	1950-ті рр.	Центральний корпус – власне міський магістрат – було розібрано в 1849 р. У 1950-х рр. зруйновано ліве та праве крило – торгові ряди.
15.	Католицьке кладовище (1620-ті рр.)	1950-ті рр.	Недіюче з кінця 1920-х років
16.	Торгові лавки на розі Гоголівської та 1-ої Ліцейської вулиць (кінець XIX ст.)	1950-ті рр.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
17.	Дзвіниця та огорожа грецьких храмів (перша половина XIX ст.)	1957 р.	Огорожу було частково зруйновано при відступі нацистських військ.
18.	Виробничі й адміністративні будівлі броварні Богдана Янси (кінець XIX – початок XX ст.)	1970-ті рр.	Нині залишилася одна з господарських будівель.
19.	Флігель поштової станції та частина каретника (1780-ті рр.)	початок 1980-х рр.	
20.	Цейхгауз на території Замку (середина XVIII ст.)	середина 1980-х рр.	
21.	Ілінська тепла церква Введенського жіночого монастиря (1814 р.)	2000 р.	Будівля церкви збереглася, але перебудована під келії для черниць монастиря.
22.	Будинок ремісничого училища	2002 р.	Будинок поки не зруйнований, але закритий стінами нової споруди.

	А.Ф.Кушакевича (1894 р.)		
23.	Житловий будинок у садибі графині Мусіної-Пушкіної (друга половина XVIII ст.)	2003 р.	За рішенням керівництва місцевого університету – нинішнього власника пам'ятки – будинок має бути повністю зруйнований, вже розібрано дах і внутрішні стіни.
24.	Крамниця-комора на вулиці Московській (кінець XVIII ст. – початок XX ст.)	2005 р.	
25.	Крамниця на Гоголівській вулиці (кінець XIX ст.)	2005 р.	Порушено цілісність пам'ятки - розібрано її праве крило. Щоправда, його знову відбудовано частково (фасад, частково бокову стіну й дах) у попередньому вигляді, навіть, з використанням оригінальної цегли розібраної пам'ятки.

*Олександр Коваленко (Чернігів)
Ірина Петреченко (Чернігів)*

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ОПИС НІЖИНА ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ XVIII СТ.

Важливим напрямком подальших студій з історії Ніжина залишається актуалізація джерельної бази, у структурі якої помітне місце посідають описово-статистичні пам'ятки останньої чверті XVIII ст. Дослідникам, зокрема, відомі присвячені Ніжину розділи «Черниговского наместничества топографического описания» О.П.Шафонського (1786 р.), «Сокращенного описания Черниговской губернии вообще и всякого города особо» (1787 р.) і «Топографического описания Малороссийской губернии» (1798-1800 років) [1]. Натомість, Опис Чернігівського намісництва 1779-1781 років, що містить цікаві відомості про історичну топографію, забудову, соціальний та національний склад населення, економічне життя Ніжина, і досі не запроваджено в науковий обіг.

Історію створення та інформаційний потенціал цієї пам'ятки слід розглядати в контексті інтеграційних заходів уряду імператриці Катерини II, який із метою остаточної ліквідації політичної автономії Гетьманщини у 1781-1782 роках здійснив реформу адміністративно-територіального устрою Лівобережної України [2]. Відтак, традиційний поділ краю на полки та сотні було скасовано, і на теренах колишньої Козацької держави постали три намісництва (губернії) – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.

Створенню намісництв передувала велика підготовча робота. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися в залежності від кількості